

A KATOLIKUS NÉPMŰVELÉS MAGYARORSZÁGON
1711—1848

Nem könnyű rekonstruálni másfél évszázad (1711—1848) népi kultúráját Magyarországon. A „későn ébredő” népre ugyanis a hallgatás törvénye vonatkozott. A feudális kor parasztnépének élete, gondolkodása alig jutott szóhoz az egykorú történeti forrásokban. A parasztok nem hagytak ránk olyan munkákat, amelyekből kiderülhetett volna, hogyan gondolkodtak és mit éreztek. Legfeljebb azt tudjuk, hogy mit olvastak, vagy mit prédikáltak nekik.¹ Gondolkodásmódjuk történetét csak azon az úton közelíthetjük meg, ha felmérjük a kor „mentális felszereltségét”, ha felkutatjuk, „hogya a parasztságnak a mindennapi életben a gondolkodásmód kialakításához milyen módok és eszközök álltak rendelkezésére.”² A korabeli hazai népművelés egészében további alapos kutatásokat igényel.³

A késő feudális társadalomban igen nagy volt az eltérés a magas műveltség, azaz az írástudók — a kevesek — és a még nagyrészt írástudatlan parasztság szóbeli kultúrája között. A parasztság jó része — ha járt is iskolába — nem volt aktív olvasó—író; kultúrája jórészt a szájhagyományra támaszkodott.⁴ A paraszt tájékozódását, ismereteit nagyrészt otthon, a mindennapi életben a hagyományos szóbeli, jobbágyi művelődésből merítette. Hogy a paraszti gondolkodásmód kialakításához milyen módok és eszközök álltak rendelkezésre, annak egyik megfogható mozzanata azoknak a tömegkommunikációs szövegeknek az elemzése, amelyet az adott korban a parasztság tömegesen „fogyasztott.”

A népi kultúra szellemi táplálékára utaló forrásokhoz sorolhatjuk a vasárnapi prédikációkat, a bírósági adatokat, a nyilvános szórakoztatásokat leíró dokumentumokat, az újságokat, könyveket, sőt a búcsújárásokat, körmeneteket és ünnepeket is.⁵ Mint fontos forrástípust a kalendárium- és ponyvairodalmat említjük, amelynek segítségével az olvasók tudati viszonyaihoz nyerhetünk adatokat, továbbá a „túlvilágba való tervszerű menekülés” irodalmát, a tündérmeséket.⁶ De érdemes lenne részletesebben megvizsgálni a — hangszerhez, dalhoz, verseléshez a maguk módján értő — falusi tanítók szerepét is a magyar népi művelődésben.⁷

¹ Vö. MANDROU, ROBERT: Magas kultúra és népi műveltség a XVII—XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairodalom. Századok, 1970. 118—125.

² KOVÁCS I. GÁBOR: A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században. Történelmi Szemle, 1980/1. 150.

³ Vö. MÉSZÁROS ISTVÁN: Népoktatásunk 1553—1777 között. Pedagógiai Közlemények. Tanulmánykiadó, Bp. 1972. 14.

⁴ ORTUTAY GYULA: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethnographia, 1962/4. 508.; KOSÁRY DOMONKOS: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 21.

⁵ ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, 1962/4. 509.

⁶ MANDROU, ROBERT: i. m. Századok, 1970. 121.; KOVÁCS I. GÁBOR: i. m. Történelmi Szemle, 1980/1. 150—165.

⁷ MÉSZÁROS ISTVÁN: Katolikus kisiskoláink 1714—1773 között. In: MÉSZÁROS ISTVÁN (szerk.): Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII—XX. századi történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 74.

A késő feudalizmus korában az egyház többé-kevésbé magába zárta mint gyűjtőkeret a művelődés fontos ágait.⁸ Az iskolán kívüli népművelés módjai és eszközei a szentbeszéd, hitelemzés, a templomi festmények, szobrok, egyesületek, énekkarok, előadások rendezése, búcsújárások stb. által századok folyamán főként az egyház kezében voltak.⁹ A jobbágnép értesüléseit, híreit a templomokban, továbbá a vásárokon, a kocsmákban, fonókban, „guzsalyosokban”, s az ünnepi társas összejöveteleken (keresztelők, lakodalmak, temetések stb.) szerezte a maga számára.¹⁰ A hétköznapok sivárságát csak a lakodalom, keresztelő, tor alkalmával a dalolásba, táncba feledkezéssel tudta elviselhetővé tenni.¹¹

A társasélet örömeihez tartozott még a szüretelés, amikor többeket meghívtak a segítségre és télen a tollfosztás.¹² Az értesülések, vélemények, szándékok kicserélésére, összeegyeztetésére leginkább télidőn, akkor is a pihenés, szórakozás óráiban nyílt alkalom.

A falvak közötti távolságot pedig az országos vásárok oldották fel leginkább; vásár s utána áldomás közben széles vidékek parasztságával érintkezésbe került, hírekhez, ösztönzésekhez jutott még a félreeső, külvilágtól elzárt, magukra hagyott falvak jobbágnépe is.¹³ Fontos szerepet játszottak a fuvarozó emberek, mint például a somogyi Mőd József 1765-ben, „mert minekutána szanaszét szekerez, majd gabonát Dombóvárra, majd pedig Mohácsra sóért s az tudja az új híreket nékik.”¹⁴

Ezek a fórumok voltak a közművelődés fellegvárjai, népművelési „piacai.”¹⁵

Bár az iskolázás és írástudás szintje a XVIII. század folyamán, majd a XIX. század első felében jelentős mértékben emelkedett,¹⁶ az ismeretterjesztés formája — elsőrendűen — az élő beszéd; ez a „művelődési forma” nem vett el olyan sok időt a parasztoktól, mint az iskola. A hagyományos paraszti művelődés, a szájhagyományozó kultúra még hosszú ideig elfödte, legyőzte az iskolai képzés eredményeit.¹⁷

A feudális uralkodó osztály — elsősorban az egyház közvetítésével — mindent elkövetett annak érdekében, hogy a kizsákmányoltak tömege is magáévá tegye a feu-

⁸ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 20.

⁹ VANYÓ TIHAMÉR: A plébániatörténetírás módszertana. Regnum, 1940/41. 62.; BÁLINT SÁNDOR: A szegedi népelet szakrális gyökerei. Regnum, 1942/43. 51.

¹⁰ DÖMÖTÖR TEKLA: Naptári ünnepek — népi színjátszás. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 30—31.

¹¹ WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti tanulmányok 6. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 121.

¹² VAJKAI AURÉL: Cserszegtomaj. Különlenyomat a Néprajzi Értesítő 1939. 3—4. számából. Bp. 1939. 22.

¹³ Vö. HADROVICS LÁSZLÓ—WELLMANN IMRE: Paraszttomzsgalmak a 18. században. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1951.; Nálunk a piaci, vásári és természetesen egyéb vonzaskörzeti kérdésekkel Magyarországon főleg a földrajztudomány foglalkozott: MÁRTON BÉLA: Hajdúnánás vonzási területe. Debrecen 1949.; EÖRDÖGH BÉLA: Debrecen piacának szállítóterületei. Földrajzi Közlemények, 1953. 267—276.; ÉLIÁS ROZÁLIA: Szeged vonzásterülete. Földrajzi Értesítő, 1954. 725—733.; DANKÓ IMRE: A debreceni városok vonzaskörzete a XVIII—XIX. század fordulóján. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. I. Debrecen 1974. 135—159.

¹⁴ SZÁNTÓ IMRE: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokokon 1711—1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1954. 89.

¹⁵ KANYAR JÓZSEF: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében (1770—1789). Somogy megye múltjából. Szerk.: KANYAR JÓZSEF. Levéltári Évkönyv, 1. sz. Kaposvár 1970. 79.

¹⁶ DOMANOVSKY SÁNDOR: József nádor iratai. I. Bp. 1925. 405. „Nem lehet figyelmen kívül hagyni — írja József nádor —, hogy a paraszt gondolkodóbb és tanultabb lett, hogy újságoknak a falusi kocsmákban való olvasása által olyan fogalmakat szitt magába, melyeket azelőtt nem ismert...”; MÉSZÁROS ISTVÁN: A magyar nevelés története 1790—1849. Tankönyvkiadó, Bp. 1968. ; SZÁNTÓ IMRE: A katolikus falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon a XIX. század első felében. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, Tom. LXV. Szeged 1979.

¹⁷ ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, 1962. 4. sz. 509.

dális uralkodó osztálynak a barokkban megtalált ízlését, életszemléletét. A késő barokk kultúra, főként primitívebb vallási jelenségeivel elterjedt a nép széles rétegeiben.¹⁸ „A tömegesen épülő falusi barokk templomok, a mindenféle emelt Mária-emlékek, a védőszentek kultusza, a különböző csodatevő kegyhelyek mind-mind a feudális elnyomásba való belenyugvás barokk szemléletének hatásos és eredményes terjesztői lettek a nép körében.”¹⁹

A barokk kultúra igen alkalmas volt arra, hogy a tömegek figyelmét a túlvilág felé irányítsa, és hogy a társadalmi rend megváltoztathatatlanságának hangoztatásával a földesurak s a hatalom iránti alázatos engedelmességet propagálja. Az uralkodó osztály, mint Európa-szerte mindenütt, Magyarországon is kialakította a maga „örök” és „természetes” jogait a parasztság által termelt javak elsajátítására.²⁰ A jobbágyok a nemesi történelemfelfogás szerint amúgy is a meghódított, „idegen” népek leszármazottjai voltak, és legfeljebb csak olyan magyarokéi, akik hitványságuk miatt kerültek egykor szolgasorba.²¹

Jellemző példaként nem egy prédikáció szövegét idézhetnénk, hogy milyen mélyen állt a jobbágy társadalmi és jogi helyzete a nemesség előtt. „Oh boldogtalan óra — olvassuk egy prédikációban, amely az ősszüloők, Ádám és Éva bűnét a nemes — jobbágy viszonyral világítja meg —, eredendő nemességéről elfeledkezvén, nagy gorombaságot követett el (Ádám), mert által hágtá, megszegte az Istennek parancsolatját és ugyanezen nagy goromba parasztságáért azon eredendő nemességéből és ily nagy uraságából kivetkőztetvén, polgárságra, parasztságra, szántó, vető, véres verítékes, nyomorult életre kárhoztatott.” Az Úr azt mondta ekkor: „Szolgáló, örökös jobbágyok, paraszt emberek lesztek, és e világi nyomorult, paraszti rövid élet után mindnyájan meghaltok.”²²

A keménykezű veszprémi püspök, Padányi Bíró Márton (1693—1762) ily módon prédikált: „...aki ellene áll a hatalmasságnak, az Isten rendeléseinek áll ellene és az ilyen ellen állók magoknak kárhozatot szereznek.”²³ A püspöknek gondja volt arra is, hogy a falusi papság igehirdetésének színvonala emelkedjék; nemcsak a beszédek tárgyát és formáját írta elő, hanem — mint Eszterházy pécsi és Batthyány Ignác erdélyi püspök — cenzuráztatta is azokat.²⁴ Az ismertebb hitszónokok nyomtatásban is közzétett beszédeit azután felhasználták a mezővárosi és falusi plébánosok.

A korszak tömegkommunikációs fóruma a szószék, műfaja a prédikáció. A világi papság a XVIII. században számában meggyarapodva mind nagyobb részt vett a katolikus hitélet kialakításában.²⁵ A plébános a bölcsőtől a koporsóig, a szószéken, a gyóntatószékben, a házasságban s a halálos ágyon kezében tartotta és soha egy pillanatra sem hagyta el „juhait”. Mellette a szerzetesek, elsősorban a jezsuiták és ferencesek pasztorációs munkája a legjelentősebb. A tömeghatást keltő módszerek, a szónoklatok, a vallásos propaganda, a lelki gondozás, a búcsújárások, a csodatevő

¹⁸ A késő barokk lefelé irányuló propagandájára: HERMANN EGYED: A vallásos ember a barokk korban. Magyar művelődéstörténet, IV. Bp. 1941. 419—452. ; KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 49—50.

¹⁹ KLANICZAY TIBOR: Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1961. 431.

²⁰ Vö. VARGA ENDRE (szerk.): Uriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó, Bp. 1958. 5.

²¹ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 69.

²² CSAPODI CSABA: A magyar barokk. Kincsestár, 16. sz. Bp. 1942. 71—72.

²³ Veszprémi Püspöki Levéltár. Compendiosa, genuina et sincera relatio actorum generalis canonicae visitationis Dioecesis Wesprimiensis. Győr 1760.

²⁴ HERMANN EGYED: i. m. IV. Bp. 1941. 432.

²⁵ MIHÁLYFI ÁKOS: A papnevelés története és elmélete. 1896. ; VILLÁNYI SZANISZLÓ: Néhány lap Esztergom város és megye múltjáról. Esztergom 1891. 128.

kegyhelyek, a kongregációk, a vallásos társulatok, a színjátékok és főleg az oktatás terén jó ideig ők játszották a legaktívabb szerepet.²⁶

Nagy tömegek „megdolgozására” a jezsuiták főként a missziókat, a ferencesek pedig a búcsújárásokat használták fel, a barokk hitélet két legjellegzetesebb megnyilvánulását.²⁷ 1750 körül 19 rendházban és 10 missziós házban 884 jezsuitát találunk az ország területén.²⁸ A jezsuiták főleg a nemesség szemléletét próbálták alakítani, a falvak és mezővárosok népe közt pedig inkább a régi szerzetesrendek — elsősorban a ferencesek — fejtették ki működésüket.²⁹

A világi papság és a szerzetesek a szó hatalmával fordultak a parasztsághoz, akiket az írott betű akkor még nem vonhatott hatásformáló körébe. Az egyházi beszéd, a prédikáció igen nagy szerepet játszott a közvélemény kialakításában. A kor prédikációs irodalma valóságos ismeretnepszerüsítés; a pap a korabeli műveltség közvetítője. A prédikációkban előforduló példák, történetek feltárják a pap műveltségét és megmutatják azt, amit közvetített „hívei” felé.³⁰ Ezen keresztül rekonstruálni lehet a világnézet alakulását abban a korban, amelyben a kialakuló napi sajtó még nem formálta annyira a közvéleményt.

A plébános műveltségének feltárásában a prédikáción kívül más forrásaink is vannak. Első helyen kell említenünk a plébános naplóját, leveleit, valamint egyéb feljegyzéseit is. A plébános mindenkori könyvanyagáról két fontos forrás áll rendelkezésünkre: a Canonica Visitációk és a plébánosi könyvjegyzékek. Elsősorban arra kell figyelmünket fordítani, hogy a könyvek milyen világnézetet, egyházi irányt képviseltek, érdekelték-e a plébánost a kor gazdasági, politikai problémái, s milyen mértékben hatott a könyv a plébánosnak híveivel való kapcsolatára.³¹

A katolikus egyház újjáépítése Magyarországon a török világ után a barokk vallásosság jegyében ment végbe.³² Az ellenreformáció katolikus egyháza által létrehozott barokk kultúra — főként primitívebb vallási jelenségeivel — utat talált a falvakba és mezővárosokba is.³³ Művészi programja a katolicizmusnak a művészet által való propagálását célozta a szélesebb néptömegek körében.³⁴ A barokk egyházi építészet, szobrászat, festészet tudatosan és szervezeten szolgált a vallásos ideológia által előírt célokat.

Művészi ábrázolásokban elsősorban a magyar „szent királyok”, I. István és László alakjaival találkozunk.³⁵ A prédikációkban is lépten-nyomon felbukkan az a jelenet, amikor Szent István király Mária oltalmába ajánlja Magyarországot. A Regnum Marianum koncepciója szerint Magyarország első szent királyának felajánlása folytán Mária országa lett és így az égi hatalmak különös pártfogását élvezti. E fel-

²⁶ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 72—73.

²⁷ VANYÓ TIHAMÉR: A plébániatörténetírás módszertana. Regnum, 1940/41. 5—6.; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 52.

²⁸ JÁNOSI GYULA: Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma 1935.; KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 73.

²⁹ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 76.

³⁰ VANYÓ TIHAMÉR: i. m. Regnum, 1940/41. 4.; BENDA KÁLMÁN: A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások. MOLNÁR MÁTYÁS (szerk.): Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1973. szeptember 20—21. Vaja 1975. 82.; RUZSÁS LAJOS: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Bp. 1970. 69—70.

³¹ GÁTHYZSOLT: A plébánosok könyvei a plébániatörténetírás szolgálatában. Regnum, 1942/43 322—326.

³² HERMANNÉGYED: i. m. IV. Bp. 1941. 426.

³³ KLANICZAY TIBOR: i. m. Bp. 1961. 350; SCHWARTZ ELEMÉR: A néprajz új útjai — a katolikus néprajz. Katolikus Szemle, 1934.; A magyarság néprajza. IV. Bp. é. n. 450—453.

³⁴ KLANICZAY TIBOR: i. m. Bp. 1961. 362.; KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 39.

³⁵ CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 58.

fogás szerint a magyar nép végeredményben Szent Istvánnak köszönheti fennmaradását, boldogságát, és ami a legfőbb, — „nemesi szabadságát.”³⁶ Iskoladrámák szólnak róla, Mária-oltárok, képek, szobrok mellékalakjaként szinte mindig találkozunk az országalapító király ábrázolásával.³⁷ A szentek kultuszára azonban a Mária-tisztelet (*Patrona Hungariae*) tette fel a koronát. A Mária-kultusz főleg két formájában jelent meg: a tiszteletére alapított társulatokban és a búcsújárásokban.³⁸

A templomi festmények, szobrok vizuális hatása, csakúgy, mint a prédikációk hangja, nem múlhatott el nyom nélkül sem ízlés, sem életforma dolgában.³⁹

A katolikus élményforrások sorában megemlíthetjük a jezsuita-ihl. tésű Szentháromság-kultuszt, a pestisvédőszenetek, a szenvedő Jézus és a Szeplőtlen Fogantatás, tovább Nepomuki Szent János és Szent Vendel tiszteletét.⁴⁰ A század nagy járványait Isten büntetésének érző nép az égi harag kiengesztelésére Szent Rókushoz és Szent Rozáliához folyamodott. A gyónási titok vértanújához, Nepomuki Szent János tiszteletének időszerűségét egykorú kanonizációja adta meg. Szent Vendel (*custos pecorum*) tiszteletét hazánkban a XVIII. század folyamán német földműves bevándorlók terjesztették.⁴¹

Tömegnevelő hatás szempontjából meg kell említenünk a különböző kongregációkat, melyek közül az iskolák mellett jezsuita vezetés alatt fennálló Mária-kongregációk különösen elterjedtek.⁴² Az egyes rendek és tájak szerint más és más vallásos társulatok terjedtek el; a pálosok a Krisztus szent sebei tiszteletére alapított „*Congregatio quinque vulnerum*”-ot terjesztették, a jezsuiták a Mária-kongregáción kívül az Oltáriszentség tiszteletére a „*Congregatio Sanctissimi Christi*”-t, de nagyon kedvelt volt a „Jó halál (*Agonia*) társulata”, továbbá Szent Sebestyén, Szent Rókus, Szent József és Nepomuki Szent János társulat.⁴³

A katolikus népművelésnek érdekes formáját jelentette az ún. „*Catechetica congregatio*.” A XVIII. század második felében a jezsuita misszionáriusok terjesztették ezt a vallásos társulatot, melynek célja bizonyos fokú vallásoktatás volt. A falvak férfiai és asszonyai felváltva tanították a gyermekeket, valószínűleg igen kevés eredménnyel.⁴⁴ A katechetikus oktatás elősegítésére 1750 körül csak a győri egyházmegyében két év alatt 62 ezer *Canisius*-kátét osztottak ki a nép között.⁴⁵

Így jöttek létre a jámbor társulatok, konfraternitások, imaközösségek, amelyek az Úr, Szűz Mária és a szentek dicsőítése és tisztelete mellett a felebaráti szeretet

³⁶ CSAPODI CSABA: Kinek tartották Szent Istvánt a 18. században? *Regnum*, 1936. 354.

³⁷ CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 65.

³⁸ PISZKER OLIVÉR: Barokk világ Győregyházmezejében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743—83). Pannonhalmi Füzetek, 13. sz. Pannonhalma 1933. 22.

³⁹ HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: Magyar történet. Hetedik kiadás, IV. Bp. 1943. 416.; GARAS KLÁRA: A barokk művészet kialakulása és elterjedése Magyarországon (1604—1711); A barokk művészet elterjedése (1711—1750); A barokk művészet virágzása és hanyatlása.; FÜLEP LAJOS (szerk.): A magyarországi művészet története. I. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp. 1956. 327—423.; GALAVICS GÉZA (szerk.): Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975.

⁴⁰ BÁLINT SÁNDOR: A szegedi népelet szakrális gyökerei. *Regnum*, 1942/43. 62.

⁴¹ Uo. 62., 66., 69.

⁴² MOHL ANTAL: A Mária-kongregációk története különös tekintettel hazánkra. Győr 1898.

⁴³ VILLÁNYI SZANISZLÓ: i. m. Esztergom 1891. 56.; HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: i. m. IV, Bp. 1943. 409—410.; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 55—57.; BÁLINT SÁNDOR: i. m. *Regnum*. 1942/43. 64.; LÉNÁRT ANDOR: Vallásos konfraternitások Gyöngyösön a XVII—XVIII. században. *Archívum* 2. sz. A Heves megyei Levéltár Közleményei, Eger 1974. 33—47.

⁴⁴ CSÓKA J. LAJOS: A *Ratio Educationis* korszaka. DOMANOVSKY SÁNDOR (szerk.): Magyar művelődéstörténet. IV. Bp. 1941. 457.

⁴⁵ HERMANN EGYED: i. m. Magyar művelődéstörténet. IV. Bp. 1941. 432.

tevékenyebb gyakorlására tömörültek. A társulatok közül elég csak az olvasós társulatokra, Szent Ferenc harmadik rendjére, fehér lányok (Mária-lányok) egyesületére utalnunk.⁴⁶

A missziós páterek állandóan járták az országot és az egyes állomásokon több napon keresztül tartottak beszédeket. A jezsuiták által tartott ún. „kateketikus” misszióktól megkülönböztetjük a közkeletűen misszión értett „népmissziókat.”⁴⁷ Az előbbinél a hangsúlyt a hittani ismeretek begyakorlására fordították. Az ilyen helyeken nemcsak az illető falu népe gyűlt össze, hanem az egész környék katolikus lakossága felvonult zászló alatt plébánosa vezetésével, hogy résztvegyen a lelkigyakorlatokon. A hallgatóság közt a társadalom minden rétege képviselve volt. A missziókat befejező engesztelő körmeneteken jellegzetes barokk külsőségekkel találkozunk. „Töviskoronával fejükön, óriási keresztet, láncokat, köteleket, köveket hordoznak, vezeklő ruhát öltenek, közben mozsár-durrogás, dobpergés, sírás, jajgatás hallatszik mindenfelé, az érzelmi momentumoknak olyan felfokozott mértéke, melyet ma már elképzelni is alig tudunk.”⁴⁸

A megváltás történetéből talán Jézus kínszenvedése, passiója váltotta ki a legmélyebb élményeket. Népénekeink túlnyomó része Jézus szenvedését, Mária fájdalmát siratja.⁴⁹ A vallásos túlbuzgóságnak legkirívóbb példája a flagellatio, az önostorozás volt. Heves megyében még a XVIII. században is tartottak flagelláns körmeneteket; az önként vállalat testi szenvedéssel a túlvilági életre kívántak érdemeket szerezni. Az 1767. évi pétervásárai egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint nagypénteken délután körmenetet szoktak tartani a Fájdalmas Szűz kápolnájához sok résztvevővel és a hívek magukat korbácsolják. A vizitátor utasította a plébánost, hogy a nyilvános önostorozást ne engedélyezze, s a korbácsolást csak magánházaknál, s nemek keveredése nélkül tűrje el.⁵⁰

Az egyházi megütközés indokolt volt akkor, ha a „hívők” lelki azonosulása — mint fentebb láttuk — fanatizmussá fejlődött. Az ilyen torzulásokat azért utasította el, mert a vallásos pszichózis beteges elfajulása ártott annak a csekélyke életkedvnek, amelyre a népek a dolgos hétköznapokon szüksége volt. Másrészt fenyegetett a szektás elhajlás veszélye is.

A barokk korban Magyarországon legkedveltebb Mária-tiszteleti forma a búcsújárás volt.⁵¹ Sajnos búcsújárásaink összefoglaló néprajza, kultúrtörténete, áhítatformája még feldolgozásra vár.⁵² Mai búcsújáró helyeink legnagyobb része a barokk-korból ered. A török kor után kedvelté vált búcsújáróhelyek közt van Pócs 1715 óta, Máriabesnyő, melynek Mária-szobrát 1759-ben ásták ki a régi templom romjaiból, Bodajk, melynek templomát Széchenyi Pál érsek 1697-ben szentelte fel, a Somogy megyei Andocs, ahol 1692 óta ferences kolostor van. Mindezek mellett a Mária-tisztelet régi helyei is — így Boldogasszony, Szekszárd, Csiksomlyó, Sümeg, Sze-

⁴⁶ BÁLINT SÁNDOR: Népünk imádságai. Regnum, 1937. 21—22.

⁴⁷ VANYÓ TIHAMÉR: A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. Pannonhalma 1933. 36.

⁴⁸ PISZKER OLIVÉR: i. m. Pannonhalma 1933. 34—35.; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 52.

⁴⁹ BÁLINT SÁNDOR: i. m. Regnum, 1937. 43.

⁵⁰ KOVÁCS BÉLA: Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII—XIX. században. Archivum, 2. sz. A Heves megyei Levéltár Közleményei, Eger 1974. 47.

⁵¹ A búcsújáróhelyekre: MOHL ADOLF: Magyarországi Loretto rövid története. Nagykanizsa 1886.; JÁNOSI GYULA: Barokk búcsújáróhelyeink táji vonásai. Pannonhalmi Szemle, 1939. 350—356.; SZENDREY ÁKOS: Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. Ethnographia 51. 87—90.; NÉMETH LÁSZLÓ: A Regnum Marianum állama. Regnum, 1940/41. 279.; PÁSZTOR LAJOS: A máriavölgyi kegyhely a XVII—XVIII. században. Regnum, 1943. 563—600.

⁵² Vö. BÁLINT SÁNDOR: i. m. Regnum, 1937. 39.

ged, Mátraverebély — és a többiek is évente a búcsús hívek ezreit vonták magukhoz.⁵³ Ezekre a nagy tömegeket mozgató búcsújárásokra már nem a bánat alaphangulata volt jellemző, hanem az öröme. Ezek a vallásos élet érzésein kívül tipikus barokk-„szenzációkkal” is ellátták a búcsús hívek ezreit.⁵⁴

A búcsújárás már maga is a társasélet egyik kifejezésformája. Mindennél nagyobb jelentősége volt a nép életében egészen a legújabb időkig a szentes búcsúknak (mert van más búcsú is: a falu búcsúja = réteses búcsú).⁵⁵ „A búcsú élmény, tömegek találkozása, szórakozás, szerelmi alkalom, üzlet és még sok egyéb, de művelődéstörténetileg talán a legértékesebb, hogy orvoshely, gyógyulási alkalom volt, amit a betegek és betegeknek vélt emberek sok ezrei vettek igénybe.” (ún. szent kutak).⁵⁶ A búcsúk és búcsújáró helyek jó alkalmat adtak a vallásos színezetű kuruzslásra.⁵⁷

Hazánkban az egészségügyi állapotok a XVIII. században igen szomorú képet mutattak. Az elmaradott, kizsákmányolt tömegeket járványok tizedelték. A hiányos egészségügyi ellátás a népi gyógyászat, a kuruzslás felvirágzását eredményezte. A szegény jobbágy inkább bízott a javasasszonyokban, mint az orvosban.⁵⁸ A kizsákmányolt nép elmaradottságára vetnek fényt a boszorkányperek is.⁵⁹ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek népszokásaink, népi babonáink sok érdekes példáját rögzítik.⁶⁰

A hívők vallásos életében nagy szerepet játszott a részint engesztelő és kérő, részint pedig hálaadó jellegű körmenet. Már a középkorban egyházi szokás volt a nagyheti határkerülés, amely arra szolgált, hogy a szántóföldek mágikus körüljárásával a zsendülő vetést védjék a feltámadás ünnepe körüli időben.⁶¹

Ebben a kötött társadalmi szemléletben a paraszt számára életének minden mozzanata egy zárt fegyelmű, fellebbezhetetlen hagyományrendszer keretébe ágyazódott. A paraszti élet rendjét szigorú, zord és könyörtelen, s a közösség ítéletével védett hagyományos formák, előírások határozták meg.⁶² „Ha ettől eltért — írja Ortutay Gyula —, vagy a maga kis falusi közössége, vagy a fölötte uralkodó nemesi, úri rend torolta meg lázongását.”⁶³

A vizitátor az egyházlátogatás alkalmából azt is számonkérte a plébánostól, hogy milyen a nép erkölcsi kulturáltsága. Ezzel kapcsolatban több — kultúrtörténeti

⁵³ PISZKER OLIVÉR: i. m. Pannonhalma 1933. 32—33.; HERMANN EGYED: i. m. Magyar művelődéstörténet. VI. Bp. 1941. 434.; A győri egyházmegye leglátogatottabb búcsújáróhelyei: Kismarton, Kisboldogasszony, Kis-Máriacell, Lorettom és Osló voltak.; A Balatonhoz közelebb Andocs, Sümeg Búcsúszentlászló, távolabb Vasvár, Máriacell, Csátka, Jásd, Segesd, Bodajk voltak a híresebb búcsújáróhelyek. Lásd VAJKAI AURÉL: Balatonmellék. Gondolat, Bp. 1964. 217.

⁵⁴ HÓMAN BALINT—SZEKFI GYULA: i. m. IV. Bp. 1943. 408.; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 55.; NAGYFALUSY LAJOS: A kapornaki apátság története. I. Kalocsa 1951. 142—143.

⁵⁵ VAJKAI AURÉL: Cserszegtomaj. Különlenyomat a Néprajzi Értesítő 1939. 3—4. számából. Bp. 1939. 21—22.

⁵⁶ VAJKAI AURÉL: Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. Magyarisztudomány, 1942.; VAJKAI AURÉL: Balatonmellék. Gondolat, Bp. 1964. 217—218.

⁵⁷ KOSÁRY DOMOKOS: i. m. Bp. 1980. 167—172.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ OLTVAI FERENC: Szeged múltja írott emlékekben 1222—1945. Szeged 1968. 68.; MOLNÁR GYÖRGY: A népi gyógyítás emlékei a bihari boszorkányperekben. Orvostörténeti Közlemények, 1969.; MOLNÁR ÉVA: Boszorkányperek Magyarországon a XVII—XVIII. században. Bp. 1942.; SCHRAM FERENC: Magyarországi boszorkányperek, 1529—1768. I—II. Bp. 1970.; BLÁZY ÁRPÁD: A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Zala megyében 1711—1847. Zalai Gyűjtemények, 1. sz. 1974. 9.

⁶⁰ DÖMÖTÖR TEKLA: i. m. Bp. 1964. 44.

⁶¹ PISZKER OLIVÉR: i. m. Pannonhalma 1933. 34—35.; CSAPODI CSABA: i. m. Bp. 1942. 52.

⁶² DÖMÖTÖR TEKLA: A népszokások költészete. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 20.; ORTUTAY GYULA: Kis magyar néprajz. 3. kiadás, Bp. é. n. 60., 106—107.

⁶³ LUBY MARGIT: A paraszti élet rendje. Bp. 1935.; ORTUTAY GYULA: i. m. Ethnographia, 1962. 4. sz. 501.

szempontból értékes — adatot bányászhatunk ki az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből. Ezenkívül a nép vallásos életére vonatkozó források közül megemlíjtjük a historia domus-t, a historia parochiae-t, a püspöki körleveleket, anyakönyveket, a különféle adózási kimutatásokat, tizedjegyzékeket s egyéb gazdasági elszámolásokra vonatkozó iratokat. Fontosak a vallásos társulatok jegyzőkönyvei, a helyi vallásos népszokások, a kedvelt ima- és énekeskönyvek is.⁶⁴

Elég keveset tudunk a paraszti közösségek belső életéről, a mindennapi életet szabályozó közösségi normákról, a szokásokról. A dramatikus népszokások fontos helye volt a múltban a fonó, a „guzsalyos” és a lányok éjjeli összejövetelei (conventus puellarum nocturnus).⁶⁵ Az egyháziak az ilyen összejöveteleket, a farsangi, fonóbeli maskarákat, tréfás alakoskodásokat „világi” voltuk miatt fedték és elítélték.⁶⁶

Mindennek ellenére a népi kultúra több ponton lazítani igyekezett a vallási dogmákon. Lopva, titokban, de még alig leplezetten is alkalmat nyújtott a „profán” életkedv, a világias szokások gyakorlására. Éppen ebben ismerhető fel az önmagában zárt, jórészt autarktikus népi kultúra dinamizmusa, bár a régebbi századokban sohasem vált a feudális társadalmi felfogás ellenfélvé.

A dévajtság kiütközése azonban elárulta, hogy a „lélek” egyik felét nem tudta jármába szorítani a vallás, vagyis a vigasságban örömet keresés és örömet lelés vonzerejét. Ezért is ostorozta a katolikus egyház ezt a „pogányságot” rendületlen kitartással, az ördögnek tulajdonítva a bujtogatást a bűjtös élet és a vezeklés ellen. Jó oka volt rá, hiszen a profanizáló hajlam így vagy úgy a kanonizált ünneplésekbe, vallásos szertartásokba is belopta magát.⁶⁷

A jobbágyparasztság műveltségállománya távolról sem volt egységes.⁶⁸ A fennálló „népiskolák” („kisiskolák”),⁶⁹ a lassan terjedő írni-olvasni tudás hatása inkább csak a szabadabb levegőjű mezővárosok társadalmát érintette, amelyekben az iskolai műveltségnek bizonyos, több évszázados hagyománya volt. Az olvasni tudó parasztok inkább egy életre szóló bibliát, imádságos könyvet vásároltak, nem pedig rendszeresen egy-egy időhöz kötött kiadványt. De a XIX. század első felében már egyre nagyobb szerepet játszott a gyorsan növekvő ponyvairodalom, vallásos és világi, prózai és verses termékeivel egyaránt.⁷⁰

Nyilván erre vonatkozik egy szemtanú beszámolója a ponyvairodalom közkedveltségéről: „Téli hosszú estvékeni egybe gyűléseteknél hallám, mint vidámíta fel egy Argilus király, Ludas Matyi, Zöld Martzi, Báró Demanx, Rontó Pál elmésen előadott története, látám, mily lágy érzésre gerjesztett a kegyes Genovéva viszontagságainak

⁶⁴ Néhány szó a plébániatörténet írásról. Regnum, 1938/39. 308.

⁶⁵ DÖMÖTÖR TEKLA: i. m. Bp. 1964. 30—31.

⁶⁶ DÖMÖTÖR TEKLA: i. m. Bp. 1964. 26.; A Nógrád megyei Divény községre azért panaszodik a vizita, mert lakosai „a szülőbasszonynál összejönnek vendégeskedni, és ezen a címen a tiltott időben is táncolnak, dalolás közben a hallgatóság botrányára „trágár” beszédet folytatnak és gyakran részeskednek, pletykálnak”. Lásd BAROTAI GYÖRGY: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711—1789. Szakdolgozat. A témát kitzúte: Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged 1970. 32.

⁶⁷ Ferenczi Imre egyetemi docens szíves szóbeli közlése.

⁶⁸ Vö. BALOGH ISTVÁN: A parasztság művelődése a két világháború között. Értekezések a történeti tudományok köréből, 66. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 24.

⁶⁹ Tanulmányunkban a régebben használatos, de félreértelmezhető „népiskola” kifejezés helyett kisiskoláknak nevezzük „az állapotbeli—erkölcsi—vallási ismereteket és „elemi” készségeket oktató, tanítási nyelvül a tanulók anyanyelvét használó, középszintű iskolához szervezetileg nem kapcsolt iskolákat”. Lásd MÉSZÁROS ISTVÁN: i. m. Bp. 1980. 59—60.

⁷⁰ KOVÁCS I. GÁBOR: i. m. Történelmi Szemle, 1980/1. 151.; KOSÁRY DOMONKOS: i. m. Bp. 1980. 197., 205—206.

leírása, látám némely házaknál ily aprólékos történelmet, szinte házi kincs gyanánt tartatni.”⁷¹

A jobbágházak legfontosabb nyomdaterméke, a „könyvtár” egyetlen darabja a biblia és az imádságos könyv. Ezek a családok — Táncsics Mihály szerint — „atyáról fiúra szállt énekes könyveken kívül semmi mást nem ismernek.”⁷² Csupán az évenként szerzett naptárakból meríthettek valamiféle új ismeretet. A társadalmi gondolkodás szempontjából kellően maig sem méltányolt „tömegkommunikációs” eszköze a kalendárium.⁷³ A Magyar Gazdasági Egyesület 1840-től megjelenő „mezei naptárának” szerkesztői arra törekedtek, hogy naptáruk a „földműves osztály”, a „szegényebb sorsú nép” kezébe kerüljön, hogy „az okszerű gazdálkodást és egyéb közhasznú ismereteket” terjessze.⁷⁴

A kalendárium még a XIX. század második felében is a parasztság körében szinte kizárólagos olvasmány.⁷⁵

A naptárakban található verses históriákat a XIX. század elején lassan véglegesen kiszorították a prózai leírások; többnyire a krónikairódalom s a nemesi történet-szemlélet felhíglult variánsai.⁷⁶ A jobbágyosság történeti tudatvilágán a feudalizmus kései századaiban a maga történeti tudatában sem az egész világ, sem pedig a hazai történelem menetét nem tekinthette át, hanem kizárólag magára (osztályára, falujára) vonatkoztatva tartott meg belőle válogatást. Alávetettségéből adódóan kívül is érezte és tudta magát a nemzet egészének körén.⁷⁷ A nép körében ismert történeti énekek témái között szerepelnek a török háborúk, a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok, melyek — eredeti formájukban — diákok, vándorhistóriások, prédikátorok vagy vitézek keze alól kerültek ki.⁷⁸

A korszak műveltségi szintjét jól ábrázolják Major Bálint — bár a XIX. század második felében írt, de korábbi időszakra is vonatkoztatható — sorai: „A férfiak és nők kevés számban tudtak olvasni meg írni. Írni inkább csak a férfiakat tanították. Hasznos, oktató vagy felvilágosító olvasmányaik nem voltak. Leginkább csak a vallásos és imádságos könyveket ismerték, ezek közül a bibliát olvasták legjobban. Azt tartották tudós embernek, aki a bibliából tudott beszélni és bölcselkedni. Néhányuknak verses-énekes könyve is volt, melyből szerettek és tudtak énekelni. Nagyon kedvelték a mohácsi vészről írt verseket. Szerették a ritka, ún. csiziós könyveket, amelyből a planétákat ismerték és az időjárást jósolták. Tartottak még álmoskönyvet is, ebből pedig álmaikat, látomásaikat magyarázták.”⁷⁹

⁷¹ BALOGH ISTVÁN: A paraszti művelődés. SZABÓ ISTVÁN (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Tanulmányok. II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 500.; KÖRNYEI JÁNOS: Az iskola társadalmi jelentőségében. Pest 1868. 45.

⁷² KOVÁCS I. GÁBOR: i. m. Történelmi Szemle, 1980/1. 160—161.

⁷³ POGÁNY P.: Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770—1823. Bp. 1959.

⁷⁴ KOVÁCS I. GÁBOR: i. m. Történelmi Szemle, 1980/1. 153.

⁷⁵ GELLÉRINÉ LÁZÁR MÁRTA: A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában. Századok, 1974. 5—6. sz. 1232—1233.

⁷⁶ R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitivisták történet-szemlélete a magyar történetírásban. II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830—1860. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 129.; GELLÉRINÉ LÁZÁR MÁRTA: i. m. Századok, 1974. 5—6. sz. 1226. sk.

⁷⁷ KATONA IMRE: Parasztságunk történelemszemlélete. KÓSA LÁSZLÓ (szerk.): Népi kultúra — népi társadalom. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 189—207.

⁷⁸ R. VÁRKONYI ÁGNES: i. m. II. Bp. 1973. 121—125.

⁷⁹ MAJOR BÁLINT: Tisza-Nagy-Rév község és lakossága történelmi múltja és jelene. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok, 85. sz. Szolnok 1900. Id. BOTKA JÁNOS: Egy tiszazugi falu. Csepka története a termelőszövetkezeti községgé alakulásig. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Szeged 1970. 134.

Táncsics Mihály szükségesnek tartotta, hogy a tanító — az egész falu szellemi vezetőjeként — szervezzen vasárnapi összejöveteleket, ahol felolvasnak az újságokból, mezőgazdasági szakkönyvekből, s ezeket magyarázza meg a népnek. Ezenkívül azt is fontosnak vélte, hogy a tanító minden erejével vegyen részt nemcsak az iskolai, hanem minden olyan szervező munkában, ami a falusi nép javát szolgálja.⁸⁰

⁸⁰ MÉSZÁROS ISTVÁN: A magyar nevelés története 1790—1849. Tankönyvkiadó, Bp. 1968. 268

DIE KATHOLISCHE VOLKSBILDUNG IN UNGARN 1711—1848

Ein grosser Teil des Bauerntums — obwohl es Schule besuchte — zog aus seinen Schreibe- und Lesekenntnissen nicht viel Nutzen; seine Kultur stützte sich überwiegend auf die mündliche Überlieferung. Als Quellen der Geistesnahrung der Volkskultur können die Sonntagspredigten, die Gerichtsangaben, die Dokumente, die vom öffentlichen Vergnügen berichten, die Zeitungen, die Bücher, sogar auch die Wallfahrten, Prozessionen und die Festtage betrachtet werden. Als wichtige Quellen sind auch die Kalender- und die Schundliteratur zu erwähnen.

Die Leibeigenen holten ihre Erkundigungen, Nachrichten in den Kirchen, sowie auf den Märkten, in den Schenken, in den Spinnstuben und in den festlichen Gesellschaften (wie Taufschmaus, Hochzeit, Begräbnis) ein. Zum Austausch der Nachrichten, Meinungen und Absichten ergab sich Gelegenheit hauptsächlich zur Winterzeit, besonders in den Stunden der Erholung und Unterhaltung. Die Form der populärwissenschaftlichen Belehrung — überwiegend die gesprochene Rede — beanspruchte von den Bauern nicht so viel Zeit wie die Schule. Die traditionelle bäuerliche Bildung, die Kultur durch mündliche Überlieferung dominierte, besiegte die Ergebnisse der Schulbildung noch lange Zeit.

Für eines der wichtigsten Massenkommunikationsforen der Epoche kann die Kanzel angesehen werden, deren Kunstgattung die Predigt war. Der Dorfpfarrer übte auf seine „Schafe“ von der Wiege bis zum Grabe von der Kanzel, in dem Beichtstuhl, bei der Trauung und am Sterbebett grossen Einfluss, er verliess sie nie, auf keinen Augenblick.

Neben ihm war die Pastoralarbeit der Mönche, in erster Linie die der Jesuiten und Franziskaner von grösster Bedeutung. Für die „Bearbeitung“ grosser Massen verwendeten die Jesuiten hauptsächlich die Missionen, die Franziskaner aber die Wallfahrten. Die Kanzelrede, die Predigt spielte eine sehr grosse Rolle in der Ausbildung der öffentlichen Meinung.

Der Wiederaufbau der katholischen Kirche vollzog sich in Ungarn nach der Türkenherrschaft im Zeichen der barocken Gläubigkeit. Durch die katholische Kirche der Gegenreformation ins Leben gerufene Barockkultur hat ihren Weg auch zu den Dörfern gefunden. Ihr künstlerisches Programm war, den Katholizismus durch die Kunst unter den breiteren Volksmassen zu propagieren. Die visuelle Wirkung der Kirchengemälde, der Statuen, sowie die Kanzelreden machten keinen geringen Eindruck auf den Geschmack und die Lebensform der einfachen Menschen.

Trotz alledem versuchte die Volkskultur die Wirkung der Religionsdogmen in mehreren Punkten zu schwächen. Heimlich, öfters aber kaum verborgen gab sie Gelegenheit, die „profane“ Lebenslust zu befriedigen, die weltlichen Gebräuche zu üben. Der emporkommende „Übermut“ verriet, dass die Religion jene Hälfte der „Seele“ nicht unter ihr Joch bringen konnte, die Freude an der Heiterkeit suchte und fand. Eben darum geisselte die katholische Kirche das „Heidentum“ mit unerschütterlicher Ausdauer. Sie hatte dazu genug Ursache, weil die Neigung zur Profanierung sich auch in die kanonisierten Feiern, religiösen Zeremonien so oder so hinengestohlen hat.

Der Kalender war neben der Bibel und dem Gebetbuch die wichtigste gedruckte Lektüre, das Prachtstück der Bücher bei den Leibeigenen, der hinsichtlich der Gesellschaftsgesinnung bis heute noch nicht das „Massenkommunikationsmittel“ sei, das in gehöriger Weise anerkannt ist.